

INLEIDING

In de ontwikkelingsliteratuur over Afrika worden vele mogelijke oorzaken gegeven voor de achterblijvende economische ontwikkeling: de erfenis van het kolonialisme en de slavenhandel, de Koude Oorlog-periode met zijn geografische en politieke vertakkingen naar Afrika, de ongelijke economische verhoudingen op wereldschaal, dumping van westerse gesubsidieerde landbouwproducten in Afrika en tariefmuren in het Westen, de onbetrouwbare regenval in grote delen van Afrika, de relatief onvruchtbare bodems, de snelle bevolkingsgroei, etnische conflicten, corrupte regimes, zwakke nationale staten, burgeroorlogen, de materiële en culturele kloof tussen westerse ontwikkelingsdeskundigen en de lokale plattelandsbevolking, de kloof tussen de rijke lokale elites en de arme plattelandsbevolking, het gebrek aan een middenstand en (soms) de ontwikkelingssamenwerking zelf.

In (veelal informele) gesprekken met buitenlandse ontwikkelingsdeskundigen worden soms ook culturele factoren genoemd en dan met name de andere (niet-westerse) houding ten opzichte van arbeid. In de ontwikkelingsliteratuur echter wordt het arbeidsethos nooit genoemd als een mogelijk remmende factor in het ontwikkelingsproces. Aangezien ik van mening ben dat deze factor een belangrijke rol speelt in het ontwikkelingsproces en ten onrechte in de officiële literatuur wordt verzwegen, tracht ik in dit boek het belang van het arbeidsethos aannemelijk te maken¹.

Deze factor heeft geen aandacht gekregen in de ontwikkelingsliteratuur omdat het een uitermate (politiek en cultureel) gevoelig onderwerp is. Een bespreking van het arbeidsethos kan gemakkelijk ontaarden in paternalistisch en racistisch getinte bespiegelingen over bepaalde etnische groeperingen. Het moet echter mogelijk zijn dit onderwerp op een (min of meer onbevooroordeelde) sociaal-wetenschappelijke manier te benaderen zonder in al te gemakkelijke gemeenplaatsen te vervallen.

Ik schrijf hierboven ‘min of meer onbevooroordeeld’ omdat een volkomen objectieve wetenschappelijke benadering niet mogelijk is, ook niet bij natuurwetenschappelijke onderwerpen. Voor een uitgebreide discussie van onderliggende wetenschappelijke paradigma’s met hun ontologische, epistemologische en methodologische vooronderstellingen verwijs ik naar mijn proefschrift (Van Eijk 1998). Oorspronkelijk ben ik als natuurwetenschappelijk onderzoeker opgeleid (overigens wel met een aanzienlijke dosis sociale wetenschappen in mijn vakkenpakket) maar naarmate mijn werkervaring in Afrika toenam, kwam ik meer en meer tot de conclusie dat de belangrijkste hindernissen in het ontwikkelingsproces sociaal-cultureel van aard zijn.

Landbouwtechnisch gezien weten we wel hoe we hoge gewasopbrengsten in Afrika kunnen bereiken, maar de daadwerkelijke realisering van zulke oogsten op de akkers van miljoenen kleine boeren is een ander verhaal. Dan blijkt dat sociaal-economische factoren de realisering van de potentiële opbrengsten in de weg staan. Voorbij deze sociaal-economische factoren (bijvoorbeeld een gebrekkige toegang tot – en hoge prijs van – externe productiemiddelen, een inadequate infrastructuur en onvoldoende mogelijkheden tot het op de markt brengen van producten) liggen echter meer diepgaande culturele factoren, waarvan het arbeidsethos er één is. Om beter te kunnen begrijpen hoe sociaal-culturele factoren het economische ontwikkelingsproces kunnen remmen dan wel bevorderen, ben ik de geschiedenis van de economische ontwikkeling van Europa, wetenschapsfilosofie en andere sociaalwetenschappelijke literatuur gaan lezen.

Naast mijn werkervaring op het platteland van Sub-Sahara Afrika, de bestudeerde sociaal-wetenschappelijke literatuur en de wetenschapsfilosofische analyse in mijn proefschrift, heb ik ook gebruik gemaakt van mijn dagelijkse woonervaringen in Sub-Sahara Afrika. Uiteindelijk zijn het vooral de

¹ Een van de weinige auteurs die wel iets zegt over het arbeidsethos is Beets (1990:307): “The desire for material goods does not always translate into an inclination for increased productivity: the need to work harder – in order to generate surplus production to increase income to be able to afford more material goods – is not always recognized”.

bijna dagelijks terugkerende 'hindernissen' in het contact met Afrikanen die me aan het denken hebben gezet. Met 'hindernissen' bedoel ik hier vooral dat mensen uit verschillende culturen verschillende houdingen tegenover bijvoorbeeld arbeid en tijd aannemen. Deze culturele verschillen hebben invloed op zowel de werk- als woonervaring².

Het boek is opgesplitst in 6 delen. In hoofdstuk 1 van het deel *Ontwikkelingssamenwerking* wordt de ontwikkelingssamenwerking met Sub-Sahara Afrika in het perspectief van het vrijemarktdenken, de millenniumdoelen en de schuldkwijtschelding geplaatst. Tevens komt hier voor het eerst de vicieuze cirkel van lage salarissen en lage arbeidsproductiviteit ter sprake. In hoofdstuk 2 worden een aantal paradoxale situaties in de ontwikkelingssamenwerking besproken, zoals de poging 'hulp-tot-zelfhulp' te genereren en de feitelijke afhankelijkheid van Sub-Sahara Afrika van het westen tegenover de (formeel) gewenste onafhankelijkheid.

In het deel *Arbeidsethos en ontwikkeling* wordt in hoofdstuk 3 eerst de lange geschiedenis van de disciplinerende tot arbeid in Noordwest-Europa besproken, een proces waarin een traditionalistisch arbeidsethos geleidelijk wordt omgevormd tot een moderne innerlijke arbeidsdwang. Deze beschrijving van hoe het arbeidsethos in Noordwest-Europa tot stand is gekomen kan relevante lessen voor Sub-Sahara Afrika opleveren. Vervolgens wordt in de hoofdstukken 4 t/m 11 de relatie tussen het arbeidsethos en verscheidene andere fenomenen onder de loep genomen. De relatie tussen het arbeidsethos en onder andere het moderniseringsproces, gender, het tijdsbegrip, de industriële revolutie, geografische factoren, de Afrikaanse *economy of affection* en de zwakke formele staat in Sub-Sahara Afrika komt ter sprake. Ook komen de begrippen 'schaarste' en 'mimetische begeerte' aan bod. Het arbeidsethos blijkt zowel een individueel psychologische als maatschappelijke aangelegenheid te zijn.

In het deel *Het ontwikkelingsproces: schaarste, macht en technologie* wordt een drietal cruciale elementen van het ontwikkelingsproces, van belang in zowel het Noorden als het Zuiden, besproken. In hoofdstuk 12 blijkt schaarste, net zoals het arbeidsethos, een psychologisch én maatschappelijk mechanisme te zijn. Het problematische aspect van normaliserende macht, tegenmacht en onmacht wordt in hoofdstuk 13 geanalyseerd. In hoofdstuk 14 wordt de zogenaamd 'autonome' ontwikkeling van technologie aan de kaak gesteld evenals het daaraan gerelateerde feit-waarde dualisme.

In het deel *Bewustzijnsontwikkeling en gedragsverandering* wordt in de hoofdstukken 15 t/m 17 het belang van bewustzijnsontwikkeling benadrukt. Deze bewustzijnsontwikkeling houdt een verhoging van de kwaliteit en coherentie van het individuele én collectieve bewustzijn in. In hoofdstuk 16 wordt een holistisch kader voor het multi-dimensionele ontwikkelingsproces gepresenteerd. Wetenschappelijk onderzoek naar de individuele en collectieve effecten van bewustzijnsontwikkeling wordt besproken. In hoofdstuk 18 komen attitude-gedragmodellen en het actor-structuurdebat ter sprake. Het onderscheid tussen extern en intern gemotiveerd gedrag wordt benadrukt en de mogelijkheid van een gedragsverandering 'van binnenuit' wordt besproken (bijvoorbeeld met betrekking tot de houding tegenover arbeid).

In het deel *Een effectief, efficiënt en levensbevorderlijk arbeidsethos* wordt in hoofdstuk 19 het arbeidsethos als een waarde én norm gepresenteerd. Naast het belang van financieel-economisch kapitaal wordt ook het belang van sociaal en cultureel kapitaal onderstreept. In hoofdstuk 20 worden vijf dimensies van nationale culturen in relatie tot het arbeidsethos besproken.

In het deel *Toekomstperspectieven voor Afrika* wordt eerst het Europese ontwikkelingsproces in schemavorm gepresenteerd. In de rest van hoofdstuk 21 wordt de mythe van duurzame groei (de hedendaagse obsessie met voortdurende economische groei) geanalyseerd. Het simplistische vertrouwen op Smiths onzichtbare hand als de *prime mover* voor ontwikkeling wordt ter discussie gesteld. In

² Naast de formele werkcontacten met Afrikanen ben ik ook beïnvloed door informele contacten, vooral met mijn Tanzaniaanse schoonfamilie. Sinds 1991 is een Tanzaniaanse, Zaina Maimu, mijn levenspartner.

hoofdstuk 22 wordt de mogelijkheid van een gelijktijdige realisatie van individuele vrijheid en verantwoordelijkheidszin onderzocht. In hoofdstuk 23 wordt ten slotte benadrukt dat men voorbij symptoombestrijding dient te gaan en worden tevens praktische aanbevelingen voor een integrale ontwikkeling van Sub-Sahara Afrika gedaan. De nadruk ligt op een ontwikkelingsgericht en levensbevorderlijk arbeidsethos en op duurzame ontwikkeling.